

KAPITAŁ LUDZKI
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY

Projekt pt. "Nauczyciel Przedmiotów Zawodowych"

Spółeczna psychologia rozwoju

Opracowanie: dr K. Niewiadomski

**Materiały szkoleniowe współfinansowane
ze środków
Unii Europejskiej w ramach
Europejskiego Funduszu Społecznego**

Materiały szkoleniowe dystrybuowane bezpłatnie

Człowiek – najlepsza inwestycja

WYŻSZA SZKOŁA ZARZĄDZANIA

ul. Rzasawska 40
42-209 Częstochowa

SPOŁECZNA PSYCHOLOGIA ROZWOJU

- 1. Psychologia**
- 2. Rozwój**
- 3. Okresy rozwoju człowieka**
- 4. Czynniki warunkujące rozwój**
- 5. Harmonogram dojrzewania sprawności ruchowej**
- 6. Wpływ rodziny na rozwój dziecka w wieku wczesnoszkolnym**
- 7. Teoria Przywiązania**
- 8. Wyobrażenia dziecka w wieku przedszkolnym.**

1. Psychologia

Pierwszy Instytut Psychologiczny na świecie, założony został przez Wilhelma Wundta w roku 1897 w Lipsku.

Wilhelm Wundt (1832-1920) niemiecki fizjolog, filozof i psycholog, uważany za twórcę współczesnej psychologii naukowej.

Przedmiotem psychologii jest świadome doświadczenie bezpośrednio, które bada się tylko metodą introspekcji eksperymentalnej (psychologia eksperymentalna), oraz wytwory kultury, jak i język obyczaje, mity itp., które bada się metodą historyczną (nieeksperymentalna psychologia historyczno- kulturowa).

Słownik psychologii. Red. Jerzy Siuta. Kraków 2005. s. 458.

Słowo psychologia składa się ze słów greckich, mimo że samo ponoć słowem greckim nie jest.

Psyche –(dusza) + logos – (nauka) = psychologia (nauka o duszy)

Psychologia, nauka o zjawiskach psychicznych. Termin pochodzi z XVI wieku, ale wszedł w użycie począwszy od XVIII w dzięki C. Wolffowi, który zastosował go w swych dziełach Psychologia empirica (1732) i Psychologia rationalis (1734). Długo traktowana jako „ nauka o życiu umysłowym, jego zjawiskach i warunkach” (W. James, 1890). Obecnie definiowana jest w sposób bardziej ogólny jako „nauka o zachowaniu” Termin „zachowanie” oznacza – oprócz możliwego do poddania obiektywnej obserwacji zachowania i oddziaływania na otoczenie (np. poprzez komunikację – interakcję organizmu i jego środowiska oraz oddziaływanie na swoje ciało (świadome i nieświadome procesy fizjologiczne). Psychologia grupuje zatem kilka odrębnych i różnie definiowanych dyscyplin. Można wyróżnić szereg szczegółowych dyscyplin psychologii jak np. psychologia ekonomiczna – dyscyplina badająca zachowania ludzi odnoszące się do produkcji, dystrybucji i konsumpcji dóbr, psychologia przemysłowa, gałąź psychologii stosowanej badająca problemy

człowieka zatrudnionego w przemyśle, psychologia ekologiczna – dyscyplina zajmująca się funkcjonowaniem człowieka w jego naturalnym środowisku, w kontekście zmian jakie się dokonują w otoczeniu i ich wpływie na rozwój człowieka. **(Ryszard Suchowski, Skąd się wzięła nazwa „psychologia” Charaktery. Październik 1998)**

Psychologia to naukowe badanie zachowania się organizmów. Jest ona nauką, która pozwala ustalić co "porusza" ludźmi i jak funkcjonuje ich psychika. To pewien sposób myślenia o tym, jak żywe stworzenia radzą sobie ze swym środowiskiem i jak zachowują się względem siebie. Jest dziedziną znajdującą się na przecięciu innych dyscyplin - filozofii, biologii, socjologii, antropologii. Psychologia jest tym rodzajem wiedzy i sposobem ujmowania zjawisk, który można wykorzystać do podniesienia jakości ludzkiego życia. **(P. Zimbardo, F. Ruch: Psychologia i życie. PWN, Warszawa 1988).**

Głównym przedmiotem psychologii jest ludzkie zachowanie - jego opis i zrozumienie. Spośród wszystkich tajemnic nieba, morza i ziemi, które zgłębia człowiek, najciekawszą zagadką pozostaje on sam. Ludzie chcą wiedzieć dla samej wiedzy. Są też bardziej praktyczne względy, gdybyśmy dysponowali dostateczną wiedzą o przyczynach problemów społecznych moglibyśmy łatwiej je rozwiązać. Wierzą, że dysponując pełną wiedzą o człowieku, można przewycięzać wywołane przez niego konflikty, zmieniać instytucje. Chcą likwidować lub przynajmniej łagodzić społeczne niepokoje związane z uprzemysłowieniem, konflikty rasowe, przestępczość, napięcia w stosunkach międzynarodowych i zmniejszyć ryzyko wybuchu wojen. Istnieje jeszcze jeden rodzaj praktycznej motywacji dążenia do wiedzy o człowieku - pragnienie zbliżenia i poprawnej współpracy z innymi ludźmi. Aby pracować i żyć z innymi w harmonii, trzeba wiedzieć, dlaczego ludzie myślą, czują i działają w taki a nie inny sposób. Pracodawcy chcą wiedzieć, jakiego typu osobowość poradzi sobie najefektywniej z określonym zadaniem. Rodzice, jakie dzieci odnoszą największe życiowe sukcesy. **(A Sperling. Psychologia. Poznań 1995)**

Wiek XXI być może przyniesie największe odkrycie: Odkrycie przez człowieka samego siebie. Człowiek jest nie tylko organizmem biologicznym, służącym przetrwaniu gatunku, lecz równocześnie, a może przede wszystkim, jednostką

czującą, myślącą i obdarzoną świadomością. Ta ostatnia cecha zmusza człowieka do ciągłego pytania o cel i sens egzystencji, która nieuchronnie kończy się śmiercią.

(Psychologia w działaniu red. K Jankowski. Czytelnik. Warszawa 1981)

2. Rozwój

1. Przedmiot badań psychologii rozwoju człowieka:

- Pojęcie rozwoju zostało wprowadzone przez Arystotelesa, który ujmował rozwój jako zmianę celową, polegającą na przechodzeniu od form niższych do form wyższych. W filozofii współczesnej rozwój oznacza wszelki długotrwały proces kierunkowych zmian, w którym można wyróżnić prawidłowo po sobie następujące etapy przemian (fazy rozwojowe) danego obiektu (układu) pod określonym względem. Obiektem może być pojedyncza jednostka, ale także grupa osób, np. rodzina, naród, obiektem psychologii rozwoju może być także kultura, gospodarka.
- Psychologia rozwoju człowieka zajmuje się badaniem zmian dokonujących się w psychice (tzn. w procesach, strukturach i funkcjach psychicznych) oraz zmian dokonujących się w zachowaniu człowieka w różnych fazach jego życia. W myśl niektórych teorii psychologicznych przedmiotem badań psychologii rozwojowej są przede wszystkim zmiany zachodzące w zachowaniu. Wg innych teorii, np. piagetowskiej teorii rozwoju przedmiotem badań powinno być

przede wszystkim wykrywanie przekształceń w organizacji (strukturach) procesów psychicznych leżących u podłoża zmian obserwowanych w zachowaniu. Podstawowym obszarem zmian rozwojowych, które bada psychologia rozwojowa jest cykl życia jednostki ludzkiej. Przedmiotem zainteresowań badawczych są także zmiany rozwojowe psychiki i zachowania się, jakie zachodzą w toku rozwoju gatunkowego i w procesie dziejów historycznych ludzkości.

- Tradycyjna psychologia rozwojowa przyjmowała, że zmiany rozwojowe psychiki są powiązane przyczynowo z procesami biologicznego dojrzewania organizmu, a więc występują tylko w okresie dzieciństwa i dorastania. Przedmiotem badań tradycyjnej psychologii rozwojowej były zmiany zachodzące w psychice i zachowaniu się dzieci i młodzieży. Sadzono, że procesy rozwojowe kończą się wraz z osiągnięciem dojrzałości. Psychologia rozwojowa była utożsamiana z psychologią dziecka.
- Obecnie uważa się, że rozwój psychiczny człowieka trwa całe życie tj. od jego poczęcia aż do śmierci, przy czym zmiany rozwojowe w wieku dojrzałym nie są ani mniej liczne ani mniej głębokie niż te, które dokonują się w okresie dzieciństwa i dorastania.

2. Główne dziedziny psychologii rozwojowej:

- Główne działy psychologii rozwojowej można wyróżnić na podstawie kryterium wieku (okresu rozwojowego), jakim się ona zajmuje albo na podstawie procesów lub aspektów rozwoju, które bada.

a) Za względu na okres rozwojowy stanowiący przedmiot zainteresowań badawczych wyróżniamy:

- - psychologię prenatalną
- - psychologię rozwojową niemowlęctwa i wczesnego dzieciństwa
- - psychologię rozwoju dziecka
- - psychologię młodzieży
- - psychologię rozwoju człowieka dorosłego
- - psychologię starzenia się i starości

b) Zmiany rozwojowe obejmują różne sfery psychiki i różne jej funkcje zależne od charakteru danej grupy czynności psychicznych i sfery funkcjonowania psychicznego wyróżniamy:

- - psychologię rozwoju mowy
- - psychologię rozwoju poznawczego
- - psychologię rozwoju społeczno-moralnego
- - psychologię rozwoju osobowości, itp.

3. Wyróżnia się również trzy następujące dziedziny psychologii rozwojowej:

I. **Psychologia rozwojowa ontogenetyczna** – zajmuje się badaniem dokonujących się w psychice i zachowaniu jednostki ludzkiej w toku pełnego cyklu życia indywidualnego

II. **Psychologia rozwojowa filogenetyczna** – zajmuje się zmianami rozwojowymi psychiki w toku ewolucji gatunku

III. **Psychologia rozwojowa historyczna** – zajmuje się zmianami rozwojowymi psychiki człowieka, jakie dokonują się w toku dziejów ludzkości od momentu wyodrębnienia się człowieka ze świata zwierząt po czasy współczesne

4. Związki psychologii rozwojowej z innymi dyscyplinami psychologii i innymi naukami:

a. **Psychologia ogólna** – p. rozwojowa czerpie z niej podstawowe pojęcia służące opisywaniu oraz analizie zjawisk psychicznych i zachowań

b. **Psychologia społeczna** – rozwój psychiczny jednostki ludzkiej dokonuje się w kontekście integracji i stosunków, w które jednostka wchodzi z innymi ludźmi

c. **Psychologia różnic indywidualnych** – występują znaczne różnice indywidualne pod względem tempa i rytmu rozwoju

d. **Psychologia kliniczna i psychopatologia** – badanie zaburzeń w funkcjonowaniu psychiki pozwala lepiej poznać rolę poszczególnych procesów psychicznych w rozwoju i funkcjonowaniu człowieka.

e. **Psychologia wychowawcza** (psych. Nauczania i wychowania) – najpełniej można poznać i zrozumieć dane zjawisko wtedy, gdy w sposób celowy się je wywołuje i zmienia, psychologia rozwojowa dostarcza podstaw teoretycznych badaniom nad procesami nauczania i wychowania.

5. **Różne dziedziny psychologii stosowanej:**

- psychologia pracy i organizacji
- psychoterapia i interwencja psychologiczna
- psychologia sportu i rehabilitacji

Nauki biologiczne i medyczne – pozwalają zrozumieć biologiczne uwarunkowania zmian rozwojowych psychiki i zachowania się jednostki

Nauki społeczne i humanistyczne – badające społeczeństwo, jego język i kulturę:

(socjologia, antropologia kulturowa, etnologia, kulturoznawstwo, językoznawstwo historia, pedagogika, nauki o literaturze i sztuce)

Psychologia rozwojowa syntetyzuje dorobek różnych dziedzin nauk biologicznych i humanistyczno-społecznych, ponieważ ujmuje ona człowieka w procesie zmian rozwojowych w kontekście całokształtu uwarunkowań społeczno - kulturowych i w toku aktywności, dzięki której powstają wspólnoty ludzkie oraz wytwory kultury materialnej i duchowej.

5. **Podstawowe problemy współczesnej psychologii rozwoju:**

- a. Co się zmienia? – jakie cechy i funkcje psychiczne ulegają zmianom?
- b. Czym jest zmiana rozwojowa? – jak można opisać zmianę, jaki charakter mają zmiany rozwojowe psychiki i zachowania się człowieka?
- c. Jakie czynniki poprzedzają pojawienie się zmian? Jaka jest rola tych czynników w powstawaniu zmian i w ich przebiegu?

d. ***Inne ważne pytania:***

- czy proces rozwoju psychicznego ma charakter konstruowania nowych jakości w psychice i zachowaniu się człowieka, czy też polega na realizacji wewnętrznie zakodowanego programu?
- czy w życiu człowieka występują okresy o szczególnym znaczeniu dla dalszego rozwoju lub okresy szczególnej podatności na zmiany rozwojowe w ogóle lub zmiany rozwojowe danego rodzaju?
- jaką rolę w rozwoju psychicznym człowieka odgrywają różne zdarzenia życiowe i sposoby radzenia sobie z nimi?
- czy rozwój polega tylko na nowych osiągnięciach, tzn. ma charakter progresywny czy też ma charakter zarówno progresywny jak i regresywny?
- czy zmiany rozwojowe w psychice i zachowaniu się człowieka po osiągnięciu dojrzałości mają takie same cechy i dokonują się wg tych samych zasad jak zmiany rozwojowe w okresie dzieciństwa i dorastania?
- czy i ewentualnie w jaki sposób człowiek może wpływać na własny rozwój?
- czy rozwój jest procesem celowym, jeśli tak to jaki jest cel rozwoju psychicznego człowieka?
- czy możliwa jest interwencja w proces rozwoju? I na jakich zasadach może być skutecznie przeprowadzona? (fundamentalne pytanie dla psychoterapii, edukacji i resocjalizacji)

Wymienione problemy stanowią oś, wokół której koncentrują się główne badania i teorie dotyczące rozwoju psychiki i zachowania się człowieka.

6. Podstawowe zadania współczesnej psychologii rozwojowej:

- a. **Zadania poznawcze** – zrozumienie i wyjaśnienie rozwoju psychicznego człowieka
- b. **Zadania praktyczne** – np. opracowanie metod nauczania zespołowo-problemowego na podstawie piagetowskiej teorii rozwoju umysłowego, opracowanie programu wyrównywania braków w dojrzałości szkolnej dziecka, konstruowanie programów profilaktycznych i terapeutycznych, opracowanie nowych programów, metod oddziaływań wychowawczych

7. Pojęcie rozwoju:

- Pojęcie rozwoju zawsze dotyczy zmiany, często bywa utożsamiane z jednym rodzajem zmian tzn. ze zmianami o charakterze progresywnym wartościowanymi pozytywnie. Pojęcie rozwoju i postępu nie są tożsame, postęp oznacza zmiany prowadzące od stanów prostszych, niższych, mniej doskonałych do stanów wyższych, bardziej złożonych, doskonalszych pod określonym względem.

Psychologia rozwojowa jest nauką o rozwoju psychicznym. Pojęcie „rozwój” odnosi się do zmian w psychice i zachowaniu się człowieka. Psychika to system (układ, struktura), czyli układ elementów powiązanych ze sobą różnego typu relacjami. O własnościach owych elementów decydują cechy całości, a nie odwrotnie. Pojęcie „rozwój psychiczny” odnosi się do zmian i przekształceń układu, jaki stanowi psychika człowieka wraz z kontrolowanym przez psychikę zachowaniem. W rozumieniu rozwoju można wyróżnić dwa główne podejścia:

- a). Mechanistyczne – rozwój psychiczny oznacza ciąg zmian w zachowaniu się, przykładem mechanistycznego ujmowania rozwoju mogą być koncepcje powstałe na gruncie behawioryzmu- traktują one rozwój jako termin stosowany do opisu obserwowanych zmian w zachowaniu związanych z reagowaniem na bodźce środowiska, pojawiających się wraz z wiekiem życia jednostki i mających charakter progresywny.
- b) Organismiczne – pojęcie rozwój odnosi się nie tylko do zmian w zachowaniu, w tych koncepcjach analizuje się zmiany, aby na ich podstawie wnioskować o procesach psychicznych i ich strukturach zakładając, że właśnie zmiany w tych strukturach leżą u podłoża obserwowanych zmian w zachowaniu.

8. Pojęcie zmiany rozwojowej:

- Rozwój oznacza zmianę. Zmiana to różnica w stanie danego obiektu lub w organizacji struktury obserwowana wraz z upływem czasu, zatem zmiana jest funkcją czasu:
- $Z=f(x)$
- Nie każda zmiana oznacza rozwój!
- Zmiany przejściowe odwracalne i cykliczne nie mogą być uznane za rozwojowe, ponieważ nie prowadzą do trwałych przekształceń danego układu lub jej funkcji.
- Pojęciem zmiany rozwojowej obejmuje się zazwyczaj zmiany:

- jednokierunkowe

- nieodwracalne

- trwałe

- autonomiczne – spowodowane działaniem czynników tkwiących w całości lub w dominującej części wewnątrz danego układu

- Zmiany rozwojowe są trwałe i nieodwracalne tzn., że stany czy poziomy organizacji wewnętrznej, jakie powstają w ich rezultacie nie dają się cofnąć, (np. drogą oduczenia) ani też odwrócić w inny sposób. Sprawia to zarazem, że mogą one inicjować kolejne zmiany kontynuujące zapoczątkowany ciąg.

9. Rodzaje zmian rozwojowych:

1. Rozwojowe zmiany ontogenetyczne – ontogeneza w znaczeniu psychologicznym obejmuje całokształt zmian dokonujących się w psychice i zachowaniu się człowieka w toku życia indywidualnego jednostki. Klasyfikacja zmian jakim podlegają procesy psychiczne w ontogenezie wg. Flavella przedstawiają się następująco:

- dodawanie – jest to najprostsza forma kumulowania się kolejno następujących po sobie zmian, w której cechy treściowo późniejsze uzupełniają wcześniejsze

- substytucja – to co pojawia się w czynnościach psychicznych lub w zachowaniach później zastępuje w całości lub w części to, co było im właściwe wcześniej

- modyfikacja

- inkluzja

- mediacja

10. Zmiany ilościowe i jakościowe

- Zmiany ilościowe ->wzrastanie, rozrastanie się, spadek sprawności, można je wyrazić za pomocą krzywych o różnym kształcie. Badane zjawisko pozostaje takie samo, zmienia się natomiast jego nasilenie, wielkość, zakres.
- Zmiany jakościowe – oznaczają przekształcenia wewnętrznej organizacji struktur, czynności psychicznych, zachowań, a więc powstawanie ich nowych jakościowo postaci, zmiany jakościowe (tzn zmiany o charakterze przekształceń strukturalnych) są podstawą wyodrębnienia okresów i stadiów rozwojowych występujących w ciągu życia.

Zmiany intra- i interindywidualne

- Zmiany intraindywidualne zachodzą w psychice i zachowaniu się danej jednostki
- Zmiany interindywidualne to takie, które są wspólne ludziom i występują w sposób mniej lub bardziej podobny u większości z nich.

3. Okresy rozwoju człowieka

- Psychologowie stosują różne kryteria podziału okresów rozwojowych człowieka. Są to kryteria biologiczne, społeczne bądź też szczegółowe charakterystyki zachowania się człowieka w danym stadium rozwojowym.
- Najczęściej wyróżniane okresy rozwojowe to:
- **Okres płodowy**
- Charakteryzuje się intensywnym wzrostem wagi, długości ciała i daleko idącą specjalizacją rozwojową poszczególnych tkanek. Podkreśla się szczególnie, że ogólny stan zdrowia, jak i samopoczucie matki w czasie ciąży wpływają na usposobienie i rozwój psychiczny dziecka. Wielu autorów zwraca uwagę na sam przebieg porodu - jako fazę przejścia środowiskowego.
- **Okres noworodkowy**

- To pierwsze czternaście dni życia - organizm koncentruje się na przystosowaniu do samodzielnego życia w nowym otoczeniu, poza organizmem matki. W tym czasie można zaobserwować pierwsze objawy aktywności dziecka, pozwalające ocenić jego ogólną zdolność przystosowania się i dynamikę rozwojową.
- **Okres niemowlęcy**
- Od dwóch tygodni do drugiego roku życia - dziecko jest całkowicie zależne od opieki dorosłych. W naturalny sposób rozwija bezpośrednią więź z rodzicami. Sposób w jaki zaspokajane są potrzeby fizjologiczne i psychiczne dziecka ma, jak twierdzi wielu psychologów, decydujący wpływ na rozwój psychiczny w późniejszych latach.
- **Okres dziecięctwa**
- Od drugiego roku życia do pierwszych objawów dojrzewania płciowego, które zazwyczaj występuje między jedenastym a trzynastym rokiem życia. Jest to okres dla dziecka niezmiernie bogaty, żywo interesuje się otaczającym światem zewnętrznym, uczy się różnych sposobów komunikowania, nawiązuje kontakty z rówieśnikami, uczy się podejmowania różnych ról społecznych. Z punktu widzenia wychowania jest to często niedoceniony okres ze względu na efekty zdobytych doświadczeń.
- **Okres dojrzewania** Od pierwszych objawów do zakończenia procesu dojrzewania płciowego (przebiega między jedenastym a dwudziestym pierwszym rokiem życia). Okres ten charakteryzuje się intensywnymi zmianami fizycznymi i dużą skalą napięć psychicznych. W okresie tym występują: silna potrzeba kontaktów z rówieśnikami, skłonności do idealizacji i marzycielstwa, przemienne stany psychiczne od apatii do twórczego zapału, wzmożona aktywność przy równoczesnej dużej męczliwości układu nerwowego, ogólna drażliwość, poszukiwanie wzorów do naśladowania. Jest to okres szczególnej sprawności umysłowej w czasie zdobywania różnorodnych doświadczeń. Wymagający wyobraźni i cierpliwości ze strony wychowawców. Szczególnie w tym okresie potrzebna jest młodemu człowiekowi serdeczna atmosfera i chęć zrozumienia ze strony otoczenia często jego kapryśnych stanów psychicznych.

- **Okres dojrzałości** Przyjmuje się, że o dojrzałości człowieka decyduje ukończony rozwój biologiczny, którego wykładnikiem jest, nie tylko uformowanie organizmu i podjęcie potencjalnych funkcji rozrodczych, ale pełna stabilizacja wszystkich mechanizmów regulacyjnych, gwarantująca spełnienie tych funkcji w sposób dla organizmu najbezpieczniejszy. Charakterystyczne jest znaczne zaawansowanie w rozwoju uczuciowym, czyli względna możliwość panowania nad swoim życiem uczuciowym, zdolność do nawiązywania trwalszych związków z innymi ludźmi. Kształtuje się względnie trwałe systemy wartości oraz powstają normy postępowania. Wyznaczenie dokładnej granicy dojrzałości jest trudne, gdyż ma na nią wpływ wiele czynników, których przebieg nie jest stały. Stąd też często dzieli się ten okres na różne sfery dojrzałości biologicznej, fizycznej, emocjonalnej, psychicznej, intelektualnej. Wydaje się, że ich względna integracja stanowi o dojrzałości człowieka.
- **Okres starości** Starość jest niewątpliwie trudnym okresem w życiu każdego człowieka. Z biologicznego punktu widzenia procesy rozpadu trwają przez całe życie, jednak w okresie starości obserwuje się ich szczególne nasilenie, co powoduje spadek sił, sprawności intelektualnych, złe samopoczucie, choroby. Z drugiej strony dochodzą problemy natury psychologicznej - osamotnienie, poczucie mniejszej wartości - ze względu na przerwanie aktywności zawodowej, zmianę ról w rodzinie, świadomość biernego uczestnictwa i wpływu na swój los. Na starość należy patrzeć trzeźwo, gdyż nie da się jej konsekwencji całkowicie uniknąć, lecz nie musi ona być udręką i strasznym losem. Na swoją starość każdy człowiek pracuje przez całe życie, lecz istotna jest również ogólna wrażliwość na problem starości społeczeństwa, w którym człowiek żyje.

Stadia rozwoju poznawczego

Według Jana Piageta, w miarę rozwoju dziecka następują znaczne zmiany w sposobie pojmowania świata i radzenia sobie z problemami. Wyodrębnił on cztery stadia:

- I. **Sensomotoryczne**, trwa od urodzenia do około 2 lat; w okresie tym badanie świata odbywa się przez użycie zmysłów i ruch.

II. **Przedoperacyjne**, trwa mniej więcej od drugiego do siódmego roku życia do jedenastego. Na tym etapie dziecko potrafi skoncentrować się w danej sytuacji tylko na jednym problemie lub fakcie – przez cały ten czas stopniowo uczy się podporządkowywać przedmiot, co do wielkości i klasyfikuje je.

III. **Operacji konkretnych** - trwa mniej więcej od siódmego roku życia do jedenastego lub dłużej, czasem nawet do piętnastego roku życia. Charakteryzuje się ścisłym związkiem myślenia z konkretnymi elementami sytuacji. Dzieci na etapie stadium operacji konkretnych nie rozumieją jeszcze abstrakcyjnych terminów, jak np. demokracja, wolność czy sprawiedliwość, ale mogą pojąć treści ukryte za nimi, gdy się je ujmie w kategorii, takie jak, "wybory", "rządy większości" czy bycie uczciwym. W porównaniu do poprzedniego stadium przedoperacyjnego dzieci stają się mniej egocentryczne i wykazują większą umiejętność wczuwania się w emocje innych ludzi. Zwykle umieją już porządkować przedmioty w zależności od wielkości i klasyfikować je ze względu na różne kategorie. Rozumieją już, że rzeczy pozostają takie same nawet, jeśli niektóre ich cechy, np. kształt ulegają zmianie. Pojmują, że pewne działania są odwracalne i jeśli coś zrobiło się od początku do końca, to można przebyć tę drogę z powrotem od końca do początku.

IV. **Operacji formalnych** - osoby znajdujące się w tym stadium nie poprzestają na rozumieniu związanym z przedmiotami konkretnymi, ale w toku rozwiązywania problemów potrafią oderwać się od przedmiotów. Stadium operacji formalnych charakteryzuje się tym, że uczniowie są w stanie mentalnie rozpracować możliwości. To znaczy, potrafią dostrzec warianty rozwiązań jakiegoś problemu i potrafią oddzielić to, co jest możliwe od tego co istnieje w rzeczywistości. Umieją formułować hipotezy, sprawdzać te hipotezy i wyciągać wnioski posługując się logiką. Potrafią więc rozumować tak, jak rozumuje naukowiec rozwiązując jakiś problem. Są w stanie posługiwać się abstrakcjami, potrafią więc dać sobie radę z materiałem, który nie jest obserwowalny.

Przechodzenie od stadium operacji konkretnych w stadium operacji formalnych to zwykle proces długotrwały. Często bywa tak, że ktoś przejawia raz styl myślenia charakterystyczny dla stadium operacji konkretnych, a kiedy indziej dla formalnych. Taka przemienność może trwać długo. Zdarza się też, że niektóre osoby nie wychodzą z poziomu operacji konkretnych w wieku 15 lat, a nawet później. Przyjmuje się, że przemiana ta nie jest tylko objawem procesów

rozwojowych, ale że może być przyspieszona czy ułatwiona przez rozsądne działania edukacyjne. (Andrzej Janowski: *Podstawowe wiadomości psychopedagogiczne*. 1994).

4. Czynniki warunkujące rozwój

1. Genetyczne uwarunkowania rozwoju człowieka.

Przez uwarunkowania genetyczne rozumiemy te czynniki, które wiążą się z wyposażeniem organicznym jednostki, z jej genotypem. Dawniejsze i współczesne badania w dziedzinie genetyki doprowadziły do wykrycia podstawowych praw dziedziczności w świecie roślin i zwierząt, a także u człowieka. Związki między genotypem a zachowaniem się jednostki są bardzo złożone. Od różnic genotypowych zależą tzw. szlaki rozwoju, charakterystyczne dla poszczególnych ludzi z danej populacji [Przetacznik-Gierowska, s. 54]. Szlaki rozwoju odznaczają się swoistym rytmem i tempem, tj. „wzorcem” rozwoju oraz poziomem, tj. „kanałem”, w którym rozwój przebiega. W tym sensie właśnie czynniki genetyczne tworzą predyspozycje rozwoju indywidualnego. Od związków dziedzicznych trzeba jednak odróżnić cechy wrodzone, które ujawniając się w chwili urodzenia dziecka, mogą być wynikiem wczesnych doświadczeń, nabytych w okresie życia wewnątrzmacicznego, wskutek biologicznego oddziaływania organizmu matki na płód. Wpływ czynników genetycznych na rozwój psychiczny dziecka i na kształtowanie się jego osobowości jest zawsze pośredni. Wyniki wielu badań empirycznych wskazują również na pośrednie oddziaływanie dziedziczności na rozwój psychiczny jednostki, a także na uwikłanie uwarunkowań genetycznych w inne czynniki i warunki rozwoju człowieka [Przetacznik-Gierowska, s. 55-57].

2. **Ekologiczne (Środowiskowe)** uwarunkowania rozwoju człowieka: Ekologiczne warunki rozwoju człowieka można podzielić na dwie podstawowe grupy: czynniki biogeograficzne oraz czynniki ekonomiczne i społeczno-kulturowe.

3. **Czynniki biogeograficzne** - należą do nich ukształtowanie terenu (klimat,

temperatura, wilgotność, nasłonecznienie, radiacje, pole elektromagnetyczne, ruchy powietrza itp.), fauna i flora otoczenia, zasoby mineralne i wodne wraz z mikroelementami znajdującymi się w glebie i w wodzie

4. **Czynniki ekonomiczne i społeczno-kulturowe** - należą do nich warunki materialne, wyznaczone przez poziom ekonomiczny całego społeczeństwa oraz wysokość zarobków rodziny w stosunku do liczby osób na utrzymaniu, jak też i składniki środowiska lokalnego, jak gęstość zaludnienia, typowy rodzaj osiedli, stan higieny, warunki mieszkaniowe i komunikacyjne, zróżnicowanie zawodowe mieszkańców, poziom organizacyjny szkolnictwa w danym regionie i w miejscu zamieszkania dziecka itp. W okresie dzieciństwa i młodości całe otoczenie dziecka staje się zarazem jego środowiskiem wychowawczym. W pewnych sytuacjach środowisko może wpływać niekorzystnie na rozwój człowieka i może ten rozwój ograniczać i hamować. Jeśli na przykład małe dziecko żyje w warunkach uniemożliwiających mu wystarczająco częste i ścisłe kontakty społeczne i uczuciowe z osobami dorosłymi, zwłaszcza z matką i ojcem, poznaje ono tylko mały wycinek otaczającego go świata. Jego środowisko jest wówczas monotonne i ubogie. Bez pośrednictwa dorosłych dziecko ma niewielkie szanse przyswajania ogólnego dorobku kulturowego i najprostszej choćby wiedzy o świecie.

WYZNACZNIKI ROZWOJU - są to niezbędne, konieczne determinanty kształtowania się procesów psychicznych i form działalności jednostki, uwikłane w całość zewnętrzných i wewnętrznych warunków jej życia oraz w złożony układ czynników genetycznych i ekologicznych. Do najważniejszych wyznaczników rozwoju człowieka zaliczamy aktywność własną, bez której udziału rozwój psychiczny nie mógłby w ogóle dokonywać się i przebiegać, oraz wychowanie, kierujące kształtowaniem się świadomości i osobowości człowieka. Oba wyznaczniki rozwoju: aktywność własna i wychowanie są wzajemnie sprzężone. Wychowanie przez innych ludzi i społeczeństwo zostaje w coraz większym stopniu zastępowane przez samowychowanie i samokształcenie, w którym oba te czynniki wzajemnie się przenikają

A) **Aktywność własna** - jest charakterystycznym stanem i podstawową cechą każdego żywego organizmu, która sprawia, że ów organizm reguluje czynnie swe stosunki ze światem zewnętrznym. Rozwój regulacji stosunków człowieka z jego

środowiskiem polega zarówno na zmianach przystosowawczych zachodzących w organizmie i w psychice jednostki, jak też na wywoływaniu przez podmiot zmian w otoczeniu. Tak rozumiana aktywność ludzka jest nie tylko stanem, lecz również procesem, i wyraża się w postaci konkretnych czynności i działań podejmowanych przez człowieka od wczesnego dzieciństwa. Działania i czynności są zatem przejawem aktywności. Aktywność dziecka, będąc wyznacznikiem jego rozwoju, podlega sama kształtowaniu i doskonaleniu wraz z wiekiem. Progresywny charakter aktywności człowieka polega na tym, że w ciągu życia poszerzają się dziedziny jego działalności, i usprawniają rozmaite wykonywane przez niego czynności. W związku z pojawianiem się nowych potrzeb i dążeń w coraz bardziej złożonym środowisku człowiek zmienia repertuar swych czynności i działań, kształtuje takie ich formy i rodzaje, które zapewniają mu optymalną regulację stosunków ze światem zewnętrznym. Stefan Szuman przypisuje duże znaczenie aktywności własnej dziecka uważając ją za niezmiernie ważny czynnik rozwoju. Podkreśla on rolę działania w rozwoju umysłowym małego dziecka, jak również rolę zabawy, która w wieku przedszkolnym jest jednym z najważniejszych sposobów uprawiania i przejawiania przez dziecko aktywności w świecie zewnętrznym.

B) **Wychowanie** - jest to planowe i zamierzone oddziaływanie na psychikę wychowanka zmierzające do ukształtowania jego osobowości. Rola i funkcja wychowania zmieniają się w toku rozwoju osobniczego: cele, metody i środki wychowawcze dostosowane są do stadium rozwojowego dziecka i do indywidualnych właściwości wychowanka. Siła wychowania jako wyznacznika rozwoju jest wielka, bowiem ma ono charakter indywidualnych wpływów na dziecko, wywiera bezpośrednie oddziaływanie na psychikę dziecka przez dorosłych, które mają ogromne znaczenie w kształtowaniu się osobowości.

CZYNNIKI WRODZONE (ENDOGENNE) ORAZ CZYNNIKI ŚRODOWISKA (EGZOGENNE)

CZYNNIKI ENDOGENNE:

Czynniki genetyczne - to zespół odziedziczonych po rodzicach cech, które wyznaczają rozwój osobniczy. Dlatego nazywane są determinantami. Decydują one o pewnych niezmiennych właściwościach gatunku, jak również o pewnych jakościowych cechach jednostki, określając „w chwili zapłodnienia, z góry i w

zasadzie w sposób nieodwracalny, przebieg rozwoju”. Zespół determinantów przekazywanych przez rodziców, ten jakby kod genetyczny różny u poszczególnych osób, określony jest pojęciem genotypu. Właściwości poszczególnych genów, chromosomów oraz całego genotypu przejawiają się przez regulację działania organizmu, którego są częścią. Regulacja ta występuje na wielu poziomach. Współdecydują one o wszystkich strukturach i funkcjach organizmu, jego płci, szybkości zmian i poziomie przemiany materii, właściwościach fizycznych i psychicznych. Akcja poszczególnych genów różnie się przejawia, jedne działają raczej pojedynczo, inne w zespołach. Wzajemne powiązania czynności genów wynikają z ich współdziałania lub wzajemnego oddziaływania na siebie. Przejawiać się to może w formie addytywnego (sumującego się) wpływu na pewne cechy lub też dominacji jednych genów nad innymi, które są względem nich recesywne, wreszcie wzajemnego korygowania czynności genów lub następstwa w czasie ich akcji. Wady w materiale genetycznym, które wykraczają poza właściwy dla gatunku zakres zmienności, powodują powstawanie anomalii budowy lub działania organizmu

Endogenne czynniki genetyczne nazwać można determinantami, określają one bowiem w chwili zapłodnienia, z góry i w zasadzie w formie nieodwracalnej, zasadniczo biochemiczne normy reakcji organizmu, a tym samym przebieg rozwoju w danych warunkach.

Czynniki paragenetyczne i niegenetyczne - należą do wrodzonych przyczyn wpływających na proces rozwoju osobniczego. Nie polegają one jednak na dziedziczeniu po rodzicach cech przekazywanych jako kod genetyczny w garniturze chromosomowym i tworzących genotyp, lecz na wpływie w ciągu życia łonowego (w okresie zarodka i płodu) czynników związanych z genami matki, z przemianą materii wspólnego dla płodu i matki środowiska wewnętrznego, ze stopniem pokrewieństwa rodziców, z ich wiekiem, kolejnością ciąży itp. Liczne badania dowodzą, że te, wydawałoby się, nie najważniejsze czynniki mają w rzeczywistości istotny wpływ na jakość fizycznego rozwoju jednostki nie tylko w okresie prenatalnym, ale również w całym przebiegu ontogenezy.

CZYNNIKI EGZOGENNE:

Czynniki egzogenne są to czynniki otaczającego świata oddziałujące na organizm dziecka ciągłymi bodźcami burząc jego równowagę fizjologiczną (homeostazę), zmuszając do przystosowania się do warunków zewnętrznych i modyfikując jego rozwój. Dlatego czynniki te nazwano modyfikatorami. Pod działaniem czynników

egzogennych kształtuje się fenotyp, czyli zespół cech osobnika, powstałych w wyniku reagowania właściwości dziedzicznych (genotypu) na zmiany środowiska zewnętrznego. Czynniki egzogenne są to elementy środowiska otaczającego organizm, których różnorodność polega na skali natężenia, a nieskończona wręcz zmienność na ilość kombinacji między elementami współwystępującymi. Te czynniki egzogenne, które w danym czasie powodują zmiany przystosowawcze organizmu, nazywane są czynnikami ekologicznymi. Czynniki środowiska zewnętrznego obejmują poza czynnikami ekologicznymi także ten zakres i zestaw elementów środowiska, w którym organizm żyje, do których już dawniej nastąpiło pełne przystosowanie – a więc nie modyfikują one jego właściwości w danym okresie. Rozwój ontogenetyczny jest wynikiem współdziałania czynników genetycznych i ekologicznych, czynniki środowiskowe w jakimś stopniu „zmieniają” więc realizację programu genetycznego, zależnie od tego w jakim zestawie i natężeniu występują. Z tego powodu czynniki egzogenne nazywane są również modyfikatorami. Ponieważ jednak modyfikatory mogą mieć naturę organiczno-biologiczną lub społeczno-ekonomiczną, rozdzielamy je, te pierwsze nazywając modyfikatorami naturalnymi, a te drugie modyfikatorami kulturowymi..

Wzajemna zależność obu grup czynników, egzogennych i endogennych, polega na tym, że pierwsze z nich, zewnątrzpochodne, wpływają modyfikująco na przebieg rozwoju fizycznego, który jest zdeterminowany drugimi, wewnątrzpochodnymi. Te zaś decydują o możliwościach adaptacji organizmu do warunków świata zewnętrznego..

TRYB ŻYCIA:

Czynniki współdziałające pośrednie - rozkład codziennych zajęć, obciążenie wysiłkiem fizycznym i umysłowym w różnych środowiskach, charakter odpoczynku, sen – kolejność i czas trwania wymienionych czynności napięcia i relaksu, ich odrębność w poszczególnych porach roku, składają się na działanie organizmu żywego.

Harmonogram dojrzewania sprawności ruchowej

Narodziny		
1. miesiąc		Reaguje na dźwięki Wycisza się, kiedy jest brane na ręce Od czasu do czasu wokalizuje
2. miesiąc		Uśmiecha się społecznie Rozpoznaje matkę Kołysze się na boki Podnosi główkę i utrzymuje ją prosto i stabilnie
3. miesiąc		Wokalizuje, widząc uśmiech i słysząc mowę dorosłych Wyciąga się w kierunku źródła dźwięku Siedzi podparte stabilnie utrzymując głowę
4. miesiąc		Rozgląda się za bujającym się dzwoneczkiem, znikającą łyżeczką, piłeczką toczącą się po stole Siedzi z lekkim podparciem
5. miesiąc		Odróżnia znajomych od obcych Obraca się z pleców na bok Prezentuje zróżnicowane znaczeniowo wokalizacje (np. przyjemność, ochota, zadowolenie)
6. miesiąc		Podnosi kubeczek i uderza nim Uśmiecha się do odbicia w lustrze Sięga po małe przedmioty
7. miesiąc		Prezentuje wesołe gesty i miny przed lustrem Siedzi samodzielnie i stabilnie Pełza
8. miesiąc		Wokalizuje cztery różne sylaby (takie jak „da-da”, „me”, „mo”) Słucha wybiórczo znanych słów Podciąga się, żeby wstać
9. miesiąc		
10. miesiąc		Bawi się w „koci, koci łapki”
11. miesiąc		Stoi samodzielnie
1. rok		Chodzi samodzielnie

Wpływ rodziny na rozwój dziecka w wieku wczesnoszkolnym

Dlaczego rodzina ma tak decydujący wpływ na rozwój dziecka?

Rodzina jest pierwszym środowiskiem, w którym dziecko przebywa. W niej się rodzimy, rozwijamy i żyjemy przez znaczą część, bardzo ważną część naszego życia. Wzorce zaczerpnięte w rodzinie zapadają głęboko w świadomości dziecka, pozostawiają trwałe i skuteczne piętno w jego osobowości na całe życie.

W pierwszych latach życia osobowość dziecka formuje się w sposób najaktywniejszy – za pośrednictwem postaw rodziców. Dziecko rozwija się wszechstronnie tylko wtedy, gdy znajduje się pod opieką kochających, pełnych entuzjazmu rodziców. Są to postawy i działania, które sprzyjają rozwojowi głębi emocjonalnej i bystrej inteligencji. Stworzenie atmosfery szczęścia, miłości, zaufania i zrozumienia poprzez zaspokojenie potrzeb dziecka w rodzinie jest warunkiem prawidłowego rozwoju. Dziecko musi czuć, że rodzicom zależy na jego dobru. Jeśli dziecko jest odrzucone, niekochane, to wpływa to niekorzystnie na rozwój jego osobowości w sferze uczuciowej, na rozwój jego mowy, na sposoby zachowania, na zdolność porozumiewania się z otoczeniem, na efekty uczenia. W wieku przedszkolnym kształtują się podstawowe nawyki i sposoby zachowania, cechy osobowości i skale uczuć. Dlatego uważam, że bardzo ważne jest zaspokajanie potrzeb psychicznych (poznawczych, społecznych, emocjonalnych) dziecka stanowiących fundament jego rozwoju. W zaspokajaniu tych potrzeb największą rolę odgrywa rodzina, a przede wszystkim rodzice, którzy to jako pierwsi zaspokajają potrzeby dziecka. Od stopnia zrozumienia i zaspokojenia potrzeb dzieci przez rodziców zależy ich późniejszy rozwój umysłowy, emocjonalny i społeczny. Przez układ swoich stosunków, poziom i atmosferę, jaką reprezentuje, opiekę, jakiej udziela dziecku, to właśnie rodzina decyduje o stopniu i poziomie uspołecznienia dziecka. W dużym stopniu, stosunek dziecka do szkoły, nauczycieli, jego samopoczucie wśród rówieśników zależą od cech osobowości, od postaw i warunków obcowania z ludźmi, zaszczepionych dziecku przez dom rodzinny. Współczesna rodzina jest podatna na wiele negatywnych wpływów otoczenia. Aby dziecko wyrosło na mądrego człowieka, rodzice powinni już od najmłodszych lat stosować odpowiednie metody

wychowawcze. Przedszkole ma szansę uzupełniać oddziaływania wychowawcze domu rodzinnego, wspierać i pobudzać rozwój dziecka, jego zainteresowania i uzdolnienia. Wpływ rodziny na rozwój dziecka będzie tym korzystniejszy, im bliższe kontakty nawiążą ze sobą rodzice i nauczyciele. Zainteresowanie rodziców dzieckiem w wieku przedszkolnym jest bazą na której, można budować współpracę i współdziałanie dla dobra dziecka. Jednakże w procesie wychowania społecznego rola przedszkola jest raczej ograniczona, natomiast wpływ rodziny i środowiska rodzinnego jest dominujący. Przedszkole, a później szkoła wyposaża dziecko w system wartości, rozwija umysł, natomiast społeczną osobowość dziecka, jego motywację, w znacznej mierze kształtuje rodzina. Dziecko w przedszkolu zdobywa nowe doświadczenia, poznaje więcej nowych osób, ale powinno czuć, że zawsze jest dom, rodzina, w której jest bezpieczny. Dziecko, któremu rodzice wykazują mniej opieki lub w ogóle, może się załamać po względem rozwoju fizycznego, przyswajania wiedzy szkolnej, jak i pod względem rozwoju społecznego.

Wnioski:

Rodzina ma ogromny wpływ na rozwój psychiczny, fizyczny i emocjonalny dziecka. To co „wyniesiemy” z domu będzie rzutować na całe dorosłe życie. Dlatego tak ważny jest okres dzieciństwa i relacje z rodziną, jakie się wtedy wytworzą. Rodzice swoimi postawami i sposobem traktowania dziecka mogą stymulować jego rozwój, ale też mogą spowodować, że dziecko nie zrealizuje w pełni dziedzictwa, które dostało w genach.

Teoria Przywiązania

Pojęcie przywiązania jest ważne w psychologii. Przywiązanie – to potrzeba bycia w bliskości fizycznej, emocjonalnej tego samego gatunku.

Zasadniczo istnieją cztery teorie przywiązania

- Ø Behawioralna - przywiązanie jest procesem wymagającym uczenia się, nie jest więc wrodzone. Z biegiem czasu dziecko uczy się postrzegać matkę jako obiekt zaspokajający jego podstawowe potrzeby - ciepła i pożywienia. Tak, więc opiekun, stanowiąc bodziec neutralny, stopniowo nabiera cech wzmocnienia wtórnego (wyuczonego, nabytego)

- Ø Psychoanalityczna - tu również matka jest obiektem zaspokajającym podstawowe popędy dziecka, a więc redukującym jego napięcie. Zaspokojeniu potrzeb fizjologicznych (np. żywieniowych) towarzyszy także przyjemność, mająca erogenne pochodzenie. Matka, której pierś jest obiektem kateksji (rozładowania libido), stopniowo cała staje się dla dziecka synonimem przyjemności oraz zaspokojenia i w ten sposób dochodzi do wytworzenia się więzi między nimi
- Ø Etologiczna - powstała ona w oparciu o badania nad zwierzętami, prowadzonymi między innymi przez Harlowa, Lorenza i Hessa. Całkowitą nowością było stwierdzenie, że więź wytworzona między matką a dzieckiem nie dość, że jest pierwotna i wrodzona, to także nie opiera się tylko na zaspokajaniu potrzeb fizjologicznych:
- Ø Poznawczo-rozwojowa – podkreśla natomiast wagę rozwoju struktur poznawczych dziecka w procesie tworzenia się przywiązania. Istotny jest tu czynnik umiejętności różnicowania cech charakterystycznych matki. W miarę wykształcania się coraz bardziej skomplikowanych umiejętności poznawczych, takich jak np. rozumienie stałości osoby (tego, że istnieje ona, mimo że nie znajduje się w polu widzenia) oraz wykształcenie obrazu umysłowego matki, więź między dzieckiem a jego opiekunem zacieśnia się.

W klasycznych już dziś badaniach Harlowa nad rebusami zostało dobitnie wykazane, że istotą więzi nie jest wcale zaspokajanie potrzeb głodu czy pragnienia, ale jest nią coś więcej - poszukiwanie bliskości, poczucia bezpieczeństwa, tworzonego na bazie przytulności, miękkości obiektu przywiązania (małpki nie wybierały matki drucianej, chociaż to ona je „żywiła”, przebywały natomiast na matce futrzanej, traktując ją jako tzw. bezpieczną bazę, dającą oparcie psychiczne i redukującą lęk).

Przywiązanie – jest niezbędnym warunkiem funkcjonowania i rozwoju, doświadczenie bliskości jest aktywizowane przez okres całego życia, w okresie rozwoju młody osobnik potrzebuje bliskości i opieki osoby dorosłej. Wg etologów przywiązanie jest czymś niezbędnym do przetrwania. Mechanizm przywiązaniowy jest zakodowany w naszych strukturach

Dziecku należy zapewnić poczucie bezpieczeństwa, jeśli pozbawimy dziecka poczucia przywiązania zaburza się rozwój. Pierwsze 2-3 lata życia dziecka to poświęcenie się dla dziecka.

Wyobraźnia dziecka w wieku przedszkolnym.

Wyobraźnia dziecięca to fascynujące zjawisko. Jeżeli zostanie roztrwoniona to dziecko wyrasta na smutnego człowieka.

Wiemy dobrze, że okres przedszkolny zwany „szczęśliwym dzieciństwem” jest życiem w świecie wyobraźni. Ale zdarza się tak, że mamy przedszkolaków są zaniepokojone, ponieważ ich dzieci mówią same do siebie i wciąż towarzyszą im niewidzialni przyjaciele. Wracając do domu maluch łapie niewidzialne motyle i kategorycznie twierdzi, że w przedszkolu naprawdę nie było nic do jedzenia. Czasem smyk opisuje każdy szczegół wyglądu czyhającego pod łóżkiem potwora. Kilkuletnie dzieci często wymyślają sobie przyjaciół - rozmawiają z nimi, nazywają je, bawią się, czasem też opowiadają o nich rodzicom. Zmyślony przyjaciel może okazać się pyzaty blondynkiem lub wielkim królikiem, może być wiernym słuchaczem, ale może też nieźle narozrabiać. Istnienie przyjaciela zależy tylko od wyobraźni dziecka. Wyobraźnia w tym wieku jest w pełni rozwoju i twórczej mocy. Współczesny przedszkolak spotyka w otaczającym świecie elementy realne jak i fikcyjne. Te pierwsze związane są z codziennymi działaniami dotyczącymi zaspokajania potrzeb biologicznych, z poznawaniem rzeczywistych elementów otoczenia, z kontaktowaniem się z innymi osobami. Fikcja natomiast to wyobraźnia, fantazja złudzenie, świat „na niby”. Elementy fikcyjne wkraczają w świat dziecka poprzez baśnie, filmy, programy telewizyjne, teatr, sztukę, które to dzieła przedstawiają rozmaite wytwory ludzkiej wyobraźni. We wszystkich obszarach aktywności twórczej małego dziecka występuje wyobraźnia. Wydaje się nawet, iż jest ona wręcz niezbędna w jego życiu. A przecież z wyobraźni korzystają wszyscy ludzie. W wielu sytuacjach życiowych my dorośli również korzystamy ze swej wyobraźni mimowolnie, nie zdając sobie sprawy z tego. Nasuwa się więc pytanie: coż to jest wyobraźnia? Naturalnym przedłużeniem wzroku jest specyficzna zdolność do wywoływania obrazów umysłowych pozbawionych aktualności informacji dostarczanych przez ten właśnie umysł. Zdolnością do przywoływania i kreowania takich obrazów jest właśnie wyobraźnia. Dzieci w wieku 5-6 lat pojmują dobrze to, co konkretne, to co mogą dotknąć i zobaczyć z bliska. Lubią naśladować ruchy i czynności innych, skłonne są do stereotypowych form działania. Dzieci w wieku przedszkolnym mają „bujną wyobraźnię”. Potrafią zmyślać najrozmaitsze fakty i zdarzenia, które nie miały

miejsca w rzeczywistości, przeżywają czytane im bajki i opowiadania tak, jakby działały one naprawdę. W zabawach tematycznych potrafią utożsamiać się z postaciami bajkowymi. Dziecko przedszkolne zachowuje się tak, jakby żyło w innej rzeczywistości, ożywia martwe przedmioty, kształtuje rośliny i zwierzęta na podobieństwo ludzi. U małego dziecka przeważa wyobraźnia mimowolna, tj. taka, która nadaje dowolny bieg. Wyobraźnia ta jest wybujała, gdyż nie hamują ją związki i reguły logiczne lub narzucone wysiłkiem woli. Pod koniec wieku przedszkolnego dziecko nadaje hamulce swojej wyobraźni, zwłaszcza w sytuacji, gdy wykonuje interesującą czynność lub zadanie. Drugi kierunek rozwoju wyobraźni polega na stopniowym wyodrębnianiu się jej od czynności percepcyjnych. W wieku 2-5 lat dziecko nie orientuje się jeszcze w przestrzeni, nie ujmuje takich cech jak: relacje, wielkości, kierunki. Stąd wyobrażenia są powierzchowne, a ich właściwości użytkowe i funkcjonalne, nie ma powodu by wyobrażać je sobie odmiennie. Wraz z wiekiem coraz lepiej organizowane są procesy percepcyjne oraz wyobrażenia dziecięce. Dziecko coraz wyraźniej odróżnia świat realny od fikcyjnego. Osadza lepiej swe spostrzeżenia i wyobrażenia. W toku działania rozwija się też wyobraźnia twórcza. Na wytworach plastycznych czy w zabawie dzieci nie tylko kopiują to, co tkwi w ich doświadczeniu sensorycznym i społecznym, lecz przekształcają twórczo materiał, jakim dysponują w danych warunkach.

Niewidzialny przyjaciel, wymyślanie historii, ubarwienie rzeczywistości, mówienie do siebie to naturalne przejawy wyobrażania przez dziecko świata, który go interesuje i cieszy. Każdy rodzic powinien mieć świadomość, że prędzej czy później i jego przedszkolak zacznie się w jakiś sposób mijać z prawdą. To powszechne i naturalne - dziecko nie widzi granicy pomiędzy światem na serio a światem na niby. Należy pozwolić dziecku na kreowanie własnej rzeczywistości. I to jest pozytywne. Ale gdy przechodzi to w kłamstwo warto wykorzystać czas przedszkolny, kiedy dziecko wchodzi w świat społeczny, i rozmawiać na temat jego zasad - o szczerości, uczciwości. Każdy rodzic powinien zwrócić uwagę, aby to kłamstwo było w jakiś sposób wyeliminowane. Ale to już jest rola dorosłych, którzy powinni czuwać nad rozwojem psychicznym i fizycznym swoich pociech. Wyobraźnia jest jednym z fundamentalnych czynników warunkujących sukcesy i powodzenia w różnych sferach życia i aktywności człowieka. Obok wiedzy, zdolności i sprawności instrumentalnych, stanowi nieodłączny element mądrości, zdrowia i powodzenia w wielowymiarowym

obszarze działalności ludzkiej. Wyobraźnia jest złożonym procesem poznawczym. Łączy to, co już jest dobrze komuś znane, z tym co jeszcze nie zostało poznane. Zwykle rozumiana jest jako umiejętność przypominania sobie lub wytwarzania w umyśle dowolnych bodźców odbieranych przez zmysły (obrazów, dźwięków, zapachów, smaków, wrażeń dotykowych), tworzenia dowolnych sytuacji, które miały, bądź będą miały miejsce w przyszłości. Dzięki niej można unikać trudnych i przykrych wydarzeń lub odpowiednio się do nich przygotowywać. Dzięki nowo napływającym informacjom wyobraźnia pozwala reinterpretować przeszłe doświadczenia. Wyobraźnia człowieka funkcjonuje przez całe jego życie. Wyobraźnia podlega rozwojowi. Okres przedszkolny dzieci jest życiem przede wszystkim w świecie wyobraźni. Dziecko w okresie przedszkolnym spotyka w otaczającym go świecie elementy realne i fikcyjne. Świat realny związany jest z codziennymi działaniami dotyczącymi kontaktów z innymi osobami, poznaniem rzeczywistych elementów i zaspokajaniem potrzeb biologicznych. Fikcja natomiast to wyobraźnia, fantazja, złudzenie, świat „na niby”. Elementy fikcyjne wkraczają w świat dziecka poprzez baśnie, filmy, programy telewizyjne, teatr, sztukę, kino, itd. Dzieci w przedszkolu poznają świat fikcyjny równoległe ze światem realnym. Współistnienie tych dwóch światów jest dla przedszkolaka czymś naturalnym. Dla dziecka nie ma ścisłych granic między nimi. Im dziecko jest młodsze, tym silniejsze jest przeświadczenie o przenikaniu się w świecie elementów realistycznych i fantastycznych.

Dzieci zaczynają dobrze odróżniać elementy realistyczne i fantastyczne dopiero wówczas, gdy dochodzi do spotkania doświadczenia i wiedzy dziecka. Wtedy dochodzi do jednoznacznego zakwalifikowania do realności bądź fikcji. Nowość jest dla dziecka znacznikiem nierealności, fikcji. Proces różnicowania tych dwóch światów zachodzi w sposób naturalny w rozwoju dziecka. Dzieci od trzeciego roku życia nie potrafią różnicować między realnością a fikcją i są gotowe przyjmować proponowane im obrazy świata jako obrazy świata rzeczywistego. Stopniowo uczą się rozpoznawać obiekty i przedmioty nierealne w świecie. Przełomowym momentem w różnicowaniu realności i fikcji jest czwarty rok życia, kiedy to dzieci zaczynają kierować się wiedzą. Dzieci starsze, a więc powyżej piątego roku dysponują już coraz obszerniejszą wiedzą o rzeczywistości, iż coraz mniej elementów, zgodnie z kryterium nowości może być zaliczone do świata fikcji, oraz posługują się kryterium

wiedzy o tym, co należy do świata fikcji. Świat fikcyjny jest tak samo wartościowy dla dziecka, gdyż spełniają się tu wszystkie życzenia i pragnienia dziecka. Wyobraźnia dziecka przedszkolnego charakteryzuje się dużą ekspansywnością jego stanów wewnętrznych. Przeżycia emocjonalne dzieci stanowią źródło wielu wyobrażeń, a wyobrażenia potęgują siłę uczuć. Dzieci o dużej wrażliwości uczuciowej odznaczają się zazwyczaj skłonnością do przeżywania różnego rodzaju sytuacji wyobrażonych, fikcyjnych. Wyobraźnia dziecka przedszkolnego jest związana z rozwojem emocjonalnym. Również charakter myślenia dziecka ma istotny wpływ na wyobraźnię. Myślenie przedszkolaka jest wyobrażeniowe, obrazowe. Na rozwój wyobraźni przedszkolaka wpływa wiele czynników, które mogą ją przyspieszyć lub zahamować:

1. czynniki, które tkwią w strukturze umysłu: wzrost spostrzegawczości, rozwój myślenia wyobrażeniowego, sprawność językowa, sprawność manualna,
2. własna aktywność poznawcza dziecka,
3. umiejętność nawiązywania kontaktów z innymi i poziom dojrzałości społecznej dziecka,
4. postawy społeczeństwa (rodzina, przedszkole) wobec dzieci twórczych,
5. sposób organizacji procesu dydaktycznego w przedszkolu, tj. wyzwalanie inwencji twórczej.

Dziecko aktywne więcej dostrzega, zapamiętuje i doświadcza, niż mało aktywne, zahamowane w stosunkach z innymi osobami. Bogatą wyobraźnię mają dzieci z rodzin preferujących demokratyczny styl wychowania, odważne i przejawiające dużą aktywność poznawczą. Taka forma wychowania dziecka może ułatwić spontaniczność i produktywność ich wyobraźni. Natomiast każde napiętnowanie zachowań i ich karanie staje się czynnikiem blokującym twórcze możliwości dzieci. A przecież wyobraźnia pełni wiele funkcji w życiu dziecka przedszkolnego: poznawczą, stymulującą, kompensującą, terapeutyczną. Dziecko w wyobraźni poznaje bardzo wiele faktów, co nie byłoby możliwe w rzeczywistości, a więc wzbogaca swoją wiedzę o świecie. Dzieci w wyobraźni wędrują tam, gdzie w rzeczywistości nie mogą. Wyobraźnia stymuluje działalność jednostki i stanowi teren jego marzeń, a także

pobudza je do działania w realnym świecie. W wyobraźni mają także możliwość poznania swoich uczuć odreagowania smutku, czy niepokoju, a także nastawienia na siebie i do innych. Rozwinięta w latach dziecięcych wyobraźnia w przyszłości może przyczynić się do humanizacji człowieka, do uwolnienia się od kierowania się jedynie sztywnymi regułami, do ukazania własnej indywidualności. Istnieją zasady rozwijania wyobraźni dziecka. Są to: zasada kierowania spostrzeganiem i wyobraźnią dziecka; zasada wzbogacania doświadczenia dziecka; zasada indywidualizacji.; zasada konsekwencji. Z nimi zaś ściśle powiązane są metody rozwoju i kształtowania wyobraźni, które nauczyciele powinni stosować w swojej pracy z dziećmi w przedszkolu.

1. Metody wpływu bezpośredniego: a) metoda inspirowania artystycznej działalności dziecka: ćwiczenia plastyczne, ćwiczenia literackie i językowe, ćwiczenia muzyczne, ćwiczenia teatralne, b) metody zabawowe, c) metody myślenia twórczego, d) zintegrowane formy zajęć artystycznych np.: literacko-plastyczne, muzyczno-plastyczne, itp.

2. Metody wpływu pośredniego: metody interakcyjne (zachęty, nagrody). Wyobraźnia przedszkolaka najpełniej ujawnia się w czterech dziedzinach jego życia a mianowicie: zabawie, zajęciach artystycznych, działalności konstrukcyjnej, stosunkach interpersonalnych z rówieśnikami i dorosłymi.

Wyobraźnia dziecka przedszkolnego charakteryzuje się dwoma kierunkami rozwoju:

1. **Polega** na przekształcaniu się wraz z wiekiem wyobraźni mimowolnej w wyobraźnię dowolną (kierowaną i twórczą). U małego dziecka przeważa wyobraźnia mimowolna tj. zdolność do snucia luźnych obrazów, którym dziecko nadaje swobodny bieg, stąd jest to wyobraźnia bujna, a nawet wybujała. Tokowi wyobrażeń nie hamują związki i reguły logiczne lub gotowość porządkowania nasuwających się obrazów zgodnie z określonym celem. Wyobraźnia ta odznacza się dużą żywiołowością. Powoduje ona nieświadome kłamstwa, tzw. konfabulacje, gdzie dzieci zmyślają rozmaite fakty i zdarzenia, które nie zachodziły w rzeczywistości, zachowują

się tak jakby żyły w innym świecie - krainie wyobraźni. Świat ten nie uwzględnia realności zjawisk otoczenia, a posiada cechy takie jak: **antropomorfizacja, animizacja, personifikacja**. Dziecko poprzez te zjawiska poznaje świat ludzkiej egzystencji i powiązany z nim świat przyrody. Małe dzieci mają przekonanie, że zjawiska psychologiczne, uczucia, emocje mają rzeczywiste, materialne istnienie dlatego ich bajkowi bohaterowie, tak samo jak one czują, cierpią, „myślą”, rozmawiają, przeżywają lęki i radość, itd.

2. Polega na stopniowym wyodrębnianiu się jej z czynności percepcyjnych, coraz bardziej większe usamodzielnianie się tej funkcji. Twory dziecięcej wyobraźni wydają się często niezwykle i niecodzienne, gdy spostrzeżenia małych dzieci są niedokładne, globalne. Spostrzeżenia dziecka 3,4 -letniego nie są precyzyjne, a powierzchowne, stąd wyobrażenia też są zniekształcone. Ponadto dzieci wyodrębniają w przedmiotach te szczegóły, które wywołują w nich określone przeżycia emocjonalne. To subiektywizm spostrzeżeń dziecięcych prowadzi do błędnych rozpoznań i fałszywych sądów, a co za tym dalej idzie zniekształconych wyobrażeń. Ścisły związek spostrzeżeń dziecięcych z działaniem prowadzi początkowo do jej analizy, a z czasem umożliwia syntezę. Zdolność dokonywania analizy spostrzeżeniowej już w wieku 5, 6 lat powoduje zmianę charakteru wyobrażeń dziecięcych. Mogą to być:

1. wyobrażenia odtwórcze - stosunkowo wierny obraz dawniej spostrzeganego przedmiotu - przejawiający się w sztywnym, stereotypowym naśladownictwie,

2. wyobrażenia twórcze - stanowią nową całość, powstałą w wyniku połączenia elementów wielu różnych spostrzeżeń. Stąd też dziecko potrafi już rozgraniczyć świat fikcyjny od świata realnego. A w rysunkach, w zabawie można zobaczyć, to co tkwi w ich doświadczeniu sensorycznym i społecznym w wyniku naśladownictwa i kopiowania, ale i materiał konkretny twórczo przekształcony. Tak więc w toku działania rozwija się wyobraźnia twórcza. Okres dzieciństwa jest ważnym etapem dla rozwoju wyobraźni twórczej, która rozwija się w wyniku symbolicznych zabaw dziecięcych. Zabawa jest podstawową formą działalności dziecka. I w niej najpełniej, i najwyraźniej ujawnia się wyobraźnia dziecka przedszkolnego. Dziecko trzyletnie w swoich zabawach przede wszystkim naśladuje widziane czynności i przeżyte sytuacje. Dopiero w wieku 5 - 6 lat na podstawie wcześniejszych obserwacji i

doświadczeń tworzy sytuacje nowe, wymyślone przez siebie, fikcyjne, a silnie związane emocjonalnie. Dziecko w zabawie tworzy własną rzeczywistość, własny świat „na niby” na podstawie działalności osób dorosłych. Działania, jakie dziecko w fikcyjnym świecie wykonuje, są rzeczywistymi działaniami. Fikcyjna rzeczywistość jest podporządkowana jego życzeniom dziecka. Z powodu tego, iż wyobraźnia styka ze sobą dwie rzeczywistości: realną i fikcyjną wynika szczególnie znaczenie zabawek. A mogą nimi być całe mnóstwo przedmiotów, np. szkiełka, guziki, kamyki, itp., z których dziecko tworzy swój własny „świat skarbów”. W zabawie świat własnej wyobraźni dziecka rządzi się własnymi prawami, w którym wszystko jest możliwe. Właśnie w utożsamianiu różnych przedmiotów przejawia się wyobraźnia dzieci. Świat „na niby” w zabawie jest szczególnie wartościowy dla dziecka, bowiem czasami stanowi formę pociechy, łagodzi dziecięcy niepokój, smutek i niezrozumienie. Dziecko w zabawie przy udziale wyobraźni przeobraża rzeczywistość, która umożliwia mu zaspokojenie własnych pragnień i życzeń. Niedostatek wiedzy dziecka powoduje, że świat przedstawiony w zabawach jest niepełny. Dzięki wyobraźni te luki wypełnia wątkami ze świata bajek, które jeszcze bardziej wzbogacają żywą z natury i twórczą wyobraźnię dziecka. Dzieci utożsamiają się z różnymi postaciami fikcyjnymi w swoich zabawach. W zabawach dziecko jest rycerzem, broni zaklętej księżniczki, dokonuje wielu bohaterskich czynów. Jest odważne, zręczne. Podczas zabawy dziecko ma okazję przeżywać uczucia towarzyszące niezwykłym czynom - bycia niepokonanym, wspaniałym, mądrym. W ten sposób może podnosić swoje poczucie wartości. Marzenia więc są szczególnym obszarem aktywności wyobraźni dziecka przedszkolnego. Dzieci w marzeniach się spełniają. A każde spełnione marzenie daje radość. Intensywność przeżyć dzieci sprawia, że każde spełnione marzenie staje się dla niego szczęściem, które niejednokrotnie są przedmiotem wypowiedzi plastycznej.

Twórczość plastyczna jest uniwersalnym środkiem służącym do wypowiedzenia najgłębszych pragnień, marzeń, czy lęków, a wyobraźnia wówczas staje się siłą twórczą.

Wyobraźnia jako zdolność do kreowania wyobrażeń bliska jest twórczości spontanicznej dziecka. I odgrywa w niej decydującą rolę. Twórczość dziecka stanowi rezultat pracy ukrytej, skomplikowanej często nieuświadomionej. W akcie twórczym dziecko korzysta ze wszystkich swoich dawnych doświadczeń, ze wszystkich wiadomości, ale w nowym zastosowaniu w połączeniu z intuicją i nowym pomysłem.

W momencie tworzenia wyobraźni dziecka pracuje na materiałach zdobytych w rzeczywistości zewnętrznej, które organizuje, porządkuje i przekształca z myślą o realizacji własnego projektu o ekspresji wewnętrznego świata. Etap tworzenia rozpoczyna się w wyobraźni, która uruchamia wszystkie zdolności i dyspozycje psychiczne dziecka. Dostarcza ona treści i nakłada nań pewną formę. Efekty tego procesu ujawniają się w różnorodnej ekspresji dziecka: ruchowej, werbalnej czy plastycznej. Twórczość artystyczna wzbogaca osobowość dzieci, ich sposób odczuwania, przeżywania i przekształcania świata rzeczywistego. Dziecko będąc twórcą własnej sztuki jest jednocześnie odbiorcą już sztuki istniejącej. Dziecko poprzez bezpośredni kontakt z dziełami sztuki nie tylko wzbogaca swoje doświadczenie, ale odkrywa inne wartości, które pozwalają budować mu swoją osobowość. Te dzieła dostarczają „pokarmu” dla ich wyobraźni. A obcowanie ze sztuką staje się dla dziecka „doświadczeniem działania cudzej wyobraźni”, bowiem wyobraźnia artysty odwołuje się wprost do wyobraźni dziecka - odbiorcy. Następuje wówczas specyficzna nić porozumienia, dialog. Sztuka staje się ważnym narzędziem kształtowania wyobraźni. A wyobraźnię uznaje się z jednej strony za źródło sztuki i również drogę do jej poznania. Zatem dwie drogi prowadzą do rozwoju wyobraźni dziecka przez sztukę: bezpośredni kontakt z wartościami dzieł sztuki, własna działalność artystyczna. To właśnie sztuka i twórczość artystyczna będąc wytworem wyobraźni jest też środkiem jego wzbogacania i kształtowania. To wyobraźnia w sztuce dziecka „uzupełnia to co wydaje się niezrozumiałe, skrywane, to ona rozjaśnia to, co wydaje się pokryte mgłą tajemnicy”. To w wyobraźni dzieci szukają odpowiedzi na „absurdalne pytania”. Dzieci lubią fantazjować, czynią to przy niemal każdej okazji i propozycję pofantazjowania witają radością i entuzjazmem. Chodzi tylko o to, żeby nauczyciel umiał włączyć się w ten “teatr imaginacji” i objął w nim rolę czynnego uczestnika i akceptującego widza. Pobudzenie wyobraźni wokół określonego tematu i wywołanie stosunku emocjonalnego jest dostarczaniem budulca, z którego dziecko skonstruuje treść i formę swej wypowiedzi plastycznej. Tego rodzaju oddziaływania mogą podejmować osoby wrażliwe na piękno, kochające sztukę i rozumiejące ją, umiejące pokazać dzieciom piękno zawarte w prostych przedmiotach znajdujących się w ich otoczeniu. Zajęcia, w których główny nacisk kładziemy na rozwijanie wyobraźni dziecka, wymagają odpowiednich zabiegów dydaktyczno-wychowawczych. Powodzenie zależy przede wszystkim od umiejętnego inspirowania, czyli pobudzania wyobraźni dziecka w różnych kierunkach.

Pomysłowość nauczyciela, jego zdolność do przekazywania uczniom uczuć i nastrojów, a więc ekspresja mimiczna, muzyczna, ekspresja gestu, a szczególnie ekspresja słowna wpływają decydująco na jakość i przebieg wyobrażenia u ucznia. Dla zachowania oryginalnej twórczości należy dziecku zapewnić swobodę indywidualnych sposobów wypowiedzania się, zostawić wolny wybór wszystkich możliwych środków ekspresji, pozwolić na własny, każdemu właściwy styl pracy. Najważniejszą sprawą jest więc stwarzanie warunków, które pozwolą się ujawnić zdolnościom, wytwarzanie klimatu do powstawania samodzielnych, twórczych wypowiedzi, wciąganie do działania wszystkich dzieci, a zwłaszcza najmniej zdolnych, dawanie im możliwości własnej aktywności. Każde bowiem dziecko, bez względu na swoje zdolności, kiedy tworzy, jest szczęśliwe i radosne – rozwija się według własnych możliwości.

Jako egzamin zaproponowałem esej, jeżeli napiszesz o wyobraźni ludzi dorosłych to już masz bonus.

PYTANIA ????????????????

- *Spróbuj scharakteryzować przebieg swojego rozwoju.*
- *Co według Ciebie stanowi o właściwym rozwoju człowieka - staraj się podkreślić najważniejsze czynniki.*
- *Zastanów się, na ile twój rozwój zależy od Ciebie samego.*
- *Czy rozwój psychiki przebiega w podobny sposób u wszystkich ludzi*

To są pytania do ewentualnej dyskusji. Ale też możesz na ten temat napisać esej.

Literatura

1. H. Bee. Psychologia rozwoju człowieka. Poznań 2004.
2. E. Dubrownik R. Kościelniak A. Tomczak – Witch, Wybrane zagadnienia z psychologii, Gdańsk 2002.
3. Dziecko w świecie marzeń, pod red. B. Dymary, Kraków 1996.
4. J. Górniewicz. Kategorie pedagogiczne: odpowiedzialność, przedmiotowość, samorealizacja, tolerancja, wyobraźnia, Olsztyn 2001.
5. J. Górniewicz. Sztuka i wyobraźnia. Warszawa 1989.
6. J. Górniewicz Rozwój i ukształtowanie wyobraźni dziecka
7. J. Górniewicz, Wyobraźnia i wychowanie.,
8. J. Górniewicz Rozwój i ukształtowanie wyobraźni dziecka
9. M. Przetacznik – Gierowska, Podstawy psychologii ogólnej. Warszawa 1990.
10. M. Przetacznik – Gierowska, G. Makieło – Jarża, Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego. Warszawa 1985.
11. Psychologia, pod red. J. Strelau, Gdańsk 2000.
12. Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży, pod red. M. Żebrowskiej, Warszawa 1982.
13. I. Rozet, Psychologia fantazji. Warszawa 1982.
14. J. Strelau, A. Jurgowski, Z. Putkiewicz. Podstawy psychologii dla Nauczycieli, Warszawa 1985.
15. Łaciński E. „Rodzina a rozwój dziecka”
16. Z. Piłat „Rodzina ważnym środowiskiem wychowawczym”. Życie Szkoły nr 1, 1981. Vasta R., Haith M., Miller S.A. – „Psychologia dziecka”. Warszawa, 2001
17. P. Zimbardo. „Psychologia i życie”, Warszawa. 1991
18. R. Przewęda „Rozwój somatyczny i motoryczny”.
19. N. Wolański „Rozwój biologiczny człowieka”.

Strony internetowe:

www.nauczyciele.mom.pl

<http://szkolnictwo.pl>